

Primož Krašovec

Transformacija rada i socijalne politike u neoliberalizmu

Apstrakt *Tekstom se žele ostvariti prvenstveno tri cilja: prvo, da se objasni odnos između kapitalizma i neoliberalizma, kao i da se razjasni sam pojam „neoliberalizam“, odstupajući od uobičajenih objašnjenja; drugo, da se pokažu i isprate bitne promene u organizaciji rada u poznom kapitalizmu; i treće, da se utvrde posledice kako neoliberalizma, tako i nove organizacije rada po socijalnu politiku, ali i da se opišu i klasifikuju najvažniji oblici promena u okviru socijalne politike. Pored tri navedena teorijska cilja, u tekstu se takođe uzimaju u raspravu i ograničenja „države blagostanja“, u smislu dubljih strukturalnih pravilnosti u kapitalizmu.*

Gljučne reči: *neoliberalizam, vitka proizvodnja, fleksibilizacija, welfare, workfare*

129

Neoliberalizam i kapitalizam

Označitelj neoliberalizam se često koristi kao jednostavna apstrakcija, tj. prva teorijska aproksimacija nekog realnog društveno-istorijskog procesa, koja se fokusira na najmanji zajednički imenilac mnoštva različitih pojedinačnih momenata tog procesa i time, kao svaka jednostavna apstrakcija, apstrahuje od njihove konkretne kompleksnosti, međusobne povezanosti, uzajamnih determinacija i tako dalje. U tom pogledu ima donekle korisnu teorijsku funkciju konstrukcije idealnotipskog modela jedne istorijske epohe u razvoju kapitalizma kao polazišta za njegovu detaljniju teoretizaciju. Međutim, ako umesto prelaza ka kompleksnijim apstrakcijama, koje su sve bliže konkretnoj realnosti savremenog kapitalizma, ostanemo na razini jednostavnih, idealnotipskih apstrakcija, to razumevanja neoliberalizma može u većoj meri sprečavati nego omogućavati.

Drugo se često dešava u novinarskom i političkom ili popularno-kritičkom diskursu, kada se govori i piše o neoliberalnim merama ove ili one vlade, neoliberalnoj politici, neoliberalnim političarima i tako dalje. U tim slučajevima se nereflektovano i idealistički pretpostavlja da koncepti imaju demijuršku moć, odnosno da društvena stvarnost mora na neki način odgovarati površnim konceptima, a ne obrnuto, da se koncepti u svojoj kompleksnosti moraju kroz teorijsku produkciju približavati kompleksnosti same društvene stvarnosti. U procesu nasilnog izjednačavanja društvene stvarnosti s površnim konceptima mogu se realizovati kratkoročne ideološke i političke dobiti, ali se gubi eksplanatorna moć teorije, naročito ako nas insistiranje na pojednostavljenoj slici neoliberalizma

prisiljava da izgubimo iz vida neugodne empirijske detalje koji se ne uklapaju u tu sliku – na primer, ako je aksiom neoliberalizma kao idealnog tipa ukidanje državne regulacije ekonomije, kako onda objasniti megalomanske ekonomsko-razvojne projekte poput „Beograda na vodi“, sa značajnom i veoma aktivnom ulogom države? Ako je neoliberalizam stvarno samo pakleni nacrt totalnog osiromašenja stanovništva i ukidanja društvene kohezije, kako onda objasniti proliferaciju socijalnog preduzetništva, novih oblika dobrotvornog rada, novih državnih agencija i NVO koje se brinu o „ugroženim skupinama“, tzv. aktivnu politiku zapošljavanja vođenu od strane države i tome slično?

130

U tom svetlu se i beskonačno ponavljanje neoliberalno usmerenih političara i intelektualaca da „neoliberalizma na ovim prostorima nikad nije ni bilo“ pokazuje u svoj svojoj besmislenosti. Doduše, donekle su u pravu, barem u smislu da jednostavne apstrakcije nikada ne postoje ni u ovim ni u onim (realnim društvenim) prostorima, ali to nam ne govori ništa o onome što na ovim prostorima zaista postoji, a jednostavnu apstrakciju iz neadekvatnog deskriptivnog samo pretvara u idealizovani preskriptivni model. S druge strane, ni kritike koje se temelje na pojednostavljenim, idealnotipskim predstavama o neoliberalizmu nisu, kada je u pitanju eksplanatorna moć, mnogo bolje. Navešćemo samo nekoliko najčešćih pogrešnih tumačenja neoliberalizma.

Neoliberalizam kao zavera „elita“. Takva predstava je, marksovski rečeno, fetišistička. Površinski pojavni oblik društvenih odnosa u kapitalizmu, tj. očigledna činjenica da ono što obično nazivamo neoliberalnim politikama ili reformama sprovede ljudi na pozicijama političke i ekonomske moći, tumači se kao njihov *izvor*, dakle, okreće se sled kauzalnosti. Postupak je sličan kao u slučaju fetišizma novca – pošto nam izvor društvene moći novca, zbog specifične i za kapitalizam karakteristične asocijalnosti načina društvene organizacije proizvodnje i razmene, nije neposredno vidljiv, spontano nam izgleda da moć novca proizlazi iz njega samog, kao da se radi o nekom kvaziprirodnom svojstvu novca kao stvari, a ne o društvenim odnosima koji su u njega investirani i koji mu u kapitalizmu daju izuzetnu moć (Heinrich, internet). Slično je i u tumačenjima neoliberalizma na način teorije zavere „elita“ – personifikacije određenih društvenih odnosa (političke i ekonomske) dominacije spontano nam izgledaju kao njihov izvor. Takav fetišistički pogled onda problem nužno pronalazi u koruptivnosti političkih i pohlepi ekonomskih „elita“ (kao njihovom pseudoprirodnom svojstvu), a rešenje u ovoj ili onoj vrsti moralne renesanse, tj. postavljanju poštenih i moralnih osoba na važne političke i ekonomske

funkcije, u „novim licima na političkoj sceni“ i tome slično, a ne u promeni samih društvenih odnosa koji se na površinskoj pojavnosti manifestuju kao korupcija i pohlepa.

Neoliberalizam kao pljačka. Taj pristup, koji je značajan za kejnzijanske i socijaldemokratske kritike kapitalizma, vidi neoliberalizam kao specifičan način društvene raspodele, konkretnije, raspodele dohotka između rada i kapitala. U slučajevima kad se može empirijski izmeriti i pokazati padanje nadnica i povećanje profita, taj pristup nije, strogo govoreći, pogrešan, ali je nedostatan jer, slično kao i tumačenje neoliberalizma kao zavere „elita“, ostaje na površinskim pojavnim oblicima bez tematizacije „dubinskih“ društvenih procesa i odnosa koji dovode do takvih pojava. Uobičajena kejnzijanska kritika neoliberalizma ističe važnost visokih nadnica i samim time agregatne potražnje za dobro funkcionisanje kapitalističkih ekonomija, ali nije u stanju objasniti zašto su, zbog protivrečne prirode kapitalističkog načina proizvodnje i njegove sklonosti razarajućim krizama i recesijama, napad na nadnice i time sniženje agregatne potražnje sa stajališta kapitala u vreme krize ne samo racionalni nego i nužni (McNally, internet). Za socijaldemokratske kritičare koji nisu u stanju da vide strukturnu iracionalnost kapitalističkog načina proizvodnje, neoliberalizam predstavlja jednostavno lošu, odnosno iracionalnu ekonomsku i socijalnu politiku, zbog čega rešenje vide u prosvetavanju kreatora ekonomske politike i apelima na njihovu racionalnost, dok im strukturna racionalnost „iracionalnih“ neoliberalnih ekonomskih mera i istorijski uslovi mogućnosti kejnzijanske ekonomske politike ostaju zagonetka.

131

Neoliberalizam kao eskapada podivljalih finansija. Ova vrsta kritike problem neoliberalizma vidi prvenstveno u odvajanju finansijskog od „realnog“ sektora i u time povezanim pometnjama. Kada, prema tim teorijama, finansije postanu isuviše samostalne i isuviše moćne, jača iracionalna spekulacija i povećava se nestabilnost ekonomskih sistema, što dovodi do kolapsa i kriza. Dok je istina da finansijski sektor na globalnom nivou dobija na opsegu i moći i da se time povećava nestabilnost svetske privrede i sklonost krizama, karakterizacija tog procesa kao iracionalnog bogaćenja svejedno je višestruko problematična.

Prvo, on pretpostavlja strogu odvojenost finansija od industrije, što ponekad može biti i/ili donekle korisno u analitičke svrhe, ali ne postoji u samoj kapitalističkoj ekonomiji. Naprotiv, finansije su primarni uslov da se kapitalistička proizvodnja uopšte može odigravati – na samom početku svakog proizvodnog ciklusa jeste neka količina novca koju daju banke

ili tržišta kapitala i pomoću koje industrijski kapital onda nabavlja sredstva za proizvodnju i radnu snagu. Bez kredita i spekulacije – u onom smislu u kome svaki konkretni čin kapitalističke proizvodnje pretpostavlja početni moment spekulacije u vidu pitanja o tome kakvu robu proizvoditi i za koga, s obzirom na to da tržišna uspešnost te proizvodnje nije unapred data – kapitalistička proizvodnja nije moguća. Štaviše, upravo su u neoliberalizmu finansije upletene ne samo na početku već, s napretkom privatizacije i finansijalizacije društvenih socijalnih sistema, i na svakoj pojedinačnoj tački proizvodnog procesa – nadnice i socijalna (pre svega penziona) izdvajanja postaju momenti finansijskih procesa, dok sama pojedinačna preduzeća, posredstvom trgovanja kompleksnim finansijskim instrumentima, pokušavaju da smanje rizike u poslovanju. U neoliberalizmu su industrija i finansije tešnje isprepletani i integrisani nego u bilo kom prethodnom istorijskom momentu razvoja kapitalizma.

132

Drugo, poimanje finansija kao iracionalnih nekako pretpostavlja racionalnost industrije. Takav pogled ne samo što zanemaruje strukturnu iracionalnost (sa stanovišta zadovoljavanja društvenih i individualnih potreba) svake proizvodnje za profit, bila ona industrijska ili finansijska, nego, u krajnjim oblicima, kada se finansije postavljaju kao parazit na „zdravom“ industrijskom kapitalu, može voditi i u antisemitizam, te šovinističke i neofašističke kultove pravog, produktivnog, konkretnog ručnog rada pravih, muških, etnički odgovarajućih radnika, a protiv apstraktnosti finansija i neukorenjenosti kosmopolitskih Jevreja (Postone, internet).

Treće, takav pogled zanemaruje možda i najvažniji element razvoja finansija u neoliberalizmu, a to je stvaranje novih kompleksnih finansijskih instrumenata, poput derivativa, koji omogućavaju međusobno sameravanje ne samo pojedinačnih kapitala već i njihovih sastavnih delova, čime razvijaju i intenziviraju procese konkurencije i tako vrše posredni pritisak na radnu snagu i pojedinačne države da se prilagode novim, zaoštrenim kriterijima konkurentnosti i profitabilnosti (Bryan i Rafferty, 2006). Razvoj novih finansijskih instrumenata nije svrha sam po sebi – iako su njihova proizvodnja i razvoj, poput svake proizvodnje u kapitalizmu, motivisani profitom, njihova „upotrebna vrednost“ za kapitalistički sistem kao celinu leži u usavršavanju globalnih procesa konkurencije, povećanom nadzoru nad pojedinačnim kapitalima, intenziviranju kapitalističkih društvenih odnosa i razvoju novih tehnologija disciplinovanja radne snage (Millios *et al.*, 2013). U tom pogledu, razvoj finansija u neoliberalizmu je, s tačke gledišta razvoja i intenziviranja kapitalističkih društvenih odnosa, sasvim racionalan. Taj proces, doduše, ne teče bez vlastitih krahova

i kontradikcija – o čemu najbolje svedoči upravo razvoj poslednje globalne krize – ali to ne znači da finansijalizacija za kapitalizam kao sistem nije korisna ili produktivna.

U ostatku teksta nećemo stići da obradimo sve aspekte neoliberalizma, koji se ne svodi samo na ekonomske već i na niz intelektualnih, političkih i socijalnih društvenih praksi (Mirowski i Plehwe, 2009), već ćemo se fokusirati samo na one koji su najprisutniji i najočitiiji u našim svakodnevnim životima i time predstavljaju dobru polaznu tačku za iscrpnije razumevanje neoliberalizma. Ti aspekti su: razvoj vitke proizvodnje, fleksibilizacija rada i reforme socijalnih institucija. U bavljenju svakim od tih procesa pokušaćemo da idemo s onu stranu jednostavnih i jednostranih apstrakcija i da time pokažemo kompleksnost i protivrečnost njihovog razvoja, ali da, s druge strane, zadržimo određenu razinu opštosti koja omogućava komparaciju tog razvoja u različitim društvenim i istorijskim kontekstima.

133

Pritom, izbegavaćemo i drugu krajnost, naime, preterivanja u izdvajanju posebnosti i istorijskih invencija neoliberalizma i njegovo viđenje kao „novog kapitalizma“, društva znanja, postindustrijskog kapitalizma, imperije, ili nečega sličnog, u kojem navodno više ne važe osnovni društveni odnosi bitni za „klasični industrijski“ kapitalizam. I u neoliberalnom obliku kapitalizma proizvodi se za tržište, odnosno profit, radnička klasa i klasna borba još postoje, kao i zakon konkurencije i zakon vrednosti. Osnovni, i u svojoj suštini antagonistički i protivrečni, kapitalistički društveni odnosi, i u neoliberalizmu su na snazi – ono što se menja jesu njihove konkretne istorijske manifestacije. One se moraju konstantno menjati upravo zbog toga što su osnovni kapitalistički društveni odnosi protivrečni i antagonistički, što je istovremeno i uzrok izuzetne društvene dinamičnosti i plastičnosti kapitalizma. Ali ta vrtoglava dinamičnost kapitalizma ne sme nam onemogućiti da uočimo činjenicu da je glavna „svrha“ tih promena očuvanje osnovnih proizvodnih odnosa netaknutim – oni mogu ostati isti samo pod uslovom da se njihove konkretne manifestacije stalno menjaju.

Vitka proizvodnja

U raspravama o neoliberalizmu se uvođenje vitke produkcije često stavlja u drugi plan, dok su u prvom novi načini upravljanja državnim finansijama i promene u opsegu i načinu funkcionisanja finansijskih tržišta. Štaviše, u svetlu prethodno opisanog suprotstavljanja „opakih“ finansija i navodno benignog produktivnog sektora, promene u drugom često se prikazuju na pozitivan način: dobre tehnološke inovacije u svrhu veće

konkurentnosti i proizvodnje korisnih dobara protiv štetnog i opasnog spekuliranja u sferi finansija. Tako ponekad tehnološke i društvene promene u direktnom procesu proizvodnje, upakovane u opštu ideologiju uvođenja društva znanja, odnosno na znanju utemeljene ekonomije, nastupaju čak kao poželjna alternativa neoliberalizmu, koji se u toj ideološkoj perspektivi svodi isključivo na njegove negativne, reduktivne aspekte: smanjivanje javne potrošnje, ukidanje socijalnih i radničkih prava, povećanje nezaposlenosti i siromaštva, demontiranje socijalne države, smanjivanje opsega državne kontrole nad ekonomijom, ukidanje nekih demokratskih prava i procedura i tako dalje.

134

Takva podela je veštačka, te teorijski i politički neproductivna, jer previđa međusobnu povezanost neoliberalne finansijske, državne i industrijske politike. Da je industrijski razvoj u neoliberalizmu sve pre nego (za radnike) pozitivan, možemo se uveriti i kratkim pregledom njegovih osnovnih tendencija, koje se mogu teorijski svesti pod koncept vitke produkcije (Smith, 2000). Taj pregled ne iscrpljuje čitav domen promena u vezi s uvođenjem vitke proizvodnje, već se bavi samo nekolikim, prema našem mišljenju, najvažnijim: tehnološkim inovacijama, timskim radom i mrežnom organizacijom produkcijskih lanaca.

Tehnološke inovacije. Konstantne tehnološke inovacije osobina su kapitalizma sve od njegovog istorijskog početka. Međutim, njihov se tempo od izuma mikroelektronike, a posebno od osamdesetih godina dvadesetog veka pa nadalje, značajno ubrzao. Marks (Marx) je uvođenje visoke tehnologije u radni proces nazvao realnom supsumpcijom rada pod kapital (Marx, internet), što znači da se u istorijskim uslovima, u kojima se povećanje količine viška vrednosti – zbog zakonskog ograničenja trajanja radnog dana, koje je rezultat radničkih borbi – više ne može postizati produživanjem radnog vremena (apsolutni višak vrednosti), težište tog povećavanja premešta na povećavanje produktivnosti tehnološkim inovacijama (relativni višak vrednosti). Time se i radni proces u kapitalizmu postupno emancipuje od pretkapitalističkih (zanatskih) oblika njegove organizacije. Rad postaje realno podređen kapitalu, koji ne samo formalno (u smislu unajmljivanja radnika i aproprijacije njihovih proizvoda) već i realno u celosti kontroliše proizvodni proces, kako u njegovoj tehnološkoj (razvoj i uvođenje novih mašinskih tehnologija), tako i društvenoj (menadžerske tehnike i nadzor nad radnicima) dimenziji. Industrijska tehnologija je, u kapitalističkim društvenim uslovima, uvek namenjena povećanom pritisku na rad i njegovom podređivanju – tako i intenziviranje njenog razvoja znači i intenziviranje tog pritiska.

U vitkoj produkciji nije ništa drukčije. Apologeti „ekonomije utemeljene na znanju“ često napominju da je s razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT) drukčije i da se njome radnici osnažuju i radna mesta postaju kreativnija (OECD, internet). Međutim, u realnosti razvoj IKT služi povećanju nadzora nad radnicima instaliranjem kamera za video-nadzor i komunikacijskih naprava koje omogućavaju ubranu i efikasniju transmisiju naređenja od nadređenih ka radnicima. IKT u kapitalističkoj proizvodnji čine društvenu dimenziju realne supsumpcije produktivnijom i efikasnijom, što se teško može interpretirati kao povećanje kreativnosti i autonomije radnika, osim ako se radi o privilegovanoj manjini viših kadrova koji rade u sferi koncepcije, dok za većinu onih koji rade u sferi izvršavanja rada znače više nadzora, veći pritisak i efikasnije tehnike disciplinovanja. Koristi od stalnog povećavanja produktivnosti posredstvom tehnoloških inovacija očigledne su iz perspektive kapitala. Firme s tehnološkim inovacijama koje ubrzavaju proizvodnju i smanjuju njene troškove, povećavaju tržišni udeo i omogućuju ekstraprofite. Iako to nije motivacija pojedinačnih firmi, povećavanje produktivnosti na opštedruštvenoj razini donosi dodatni bonus kapitalu, jer se time i tendencijski snižava vrednost robe svakodnevne potrošnje, a time i vrednost radne snage. Pošto je u tom slučaju moguće za manje novca održavati isti životni standard, nadnice mogu stagnirati ili blago padati, bez nužnog izazivanja eskalacije društvenih antagonizma, čime se, ako nadnice stagniraju, a produktivnost raste, automatski povećava stepen eksploatacije i količine viška vrednosti.

135

Sa stanovišta radničke klase, dakle, tehnološke inovacije u proizvodnji nisu nužno ugodne. To ne znači da je problem u samoj tehnologiji, odnosno da je političko rešenje ludizam ili primitivizam, nego da je problem u kapitalističkoj društvenoj formi razvoja tehnologije, koja najčešće služi za povećanje nadzora i discipline na radnom mestu, intenziviranje rada (jer povećanje produktivnosti novim strojevima iziskuje i veću koncentraciju i napor prilikom rada)¹ i devaluaciju radne snage. Kod poslednjeg se ne radi samo o tome da povećanjem opšte društvene produktivnosti vrednost radne snage tendencijski pada, nego i o tome da nove tehnologije čine ili same radnike ili njihove veštine suvišnim. Uvođenje efikasnijih mašina u pojedinačnoj firmi znači i da se s manje radnika može održati ili čak povećati prethodni obim proizvodnje, što znači objektivni pritisak na radnike pod pretnjom mogućeg otpuštanja. Ako do tog otpuštanja i realno

¹ U tom pogledu, Smith (2000) navodi kako je uvođenje vitke produkcije u automobilskoj industriji povećalo intenzivnost rada sa 45 efektivnih sekundi u minutu, osobenih za klasični fordistički model automobilske proizvodnje, na 57 efektivnih sekundi u savremenim tojotističkim fabrikama.

dode, dakle, kad radnici postanu „tehnološki višak“ i pridruže se rezervnoj armiji radne snage, onda to daje mogućnost šefovima da vrše dodatni pritisak na one još zaposlene pretnjama da, ako ne pristanu na niže nadnice i gore radne uslove, mogu unajmiti očajne nezaposlene. Dodatno, i za radnike koji ostaju zaposleni, uvođenje novih tehnologija znači i njihovu dekvifikaciju, jer se radničko umeće i veštine prenose na mašine, koje rad, istovremeno s povećanjem njegove intenzivnosti, i pojednostavljaju – otud su visokokvalifikovani radnici pod pritiskom da, zbog svoje objektivne dekvifikacije onda kad njihove kvalifikacije za radni proces postaju suvišne, pristanu na niže nadnice ili budu zamenjeni niže kvalifikovanim (i time jeftinijim) radnicima (Krašovec, 2014).

136

Timski rad. Pored tehnoloških, za vitku produkciju su osobene i mnoge društvene inovacije u radnom procesu. Kao primeri „dobrih praksi“ često se ispostavljaju povećanje autonomije i mogućnosti odlučivanja radnika uvođenjem tzv. timskog rada, u kome su radnici okupljeni u pojedinačne timove koji mogu raspravljati o novim rešenjima, predložiti promene u organizaciji radnog procesa upravi, donositi (ograničene) odluke o načinu rada i slično. Time se, na prvi pogled, smanjuje moć menadžmenta i povećava autonomija radnika.

Međutim, ta autonomija je, iako je nemoguće poricati njeno postojanje, protivrečna, odnosno predstavlja nekakvu kapitalističku (i time bitno ograničenu) verziju radničkog samoupravljanja. Naime, opšti društveni odnosi koji regulišu kapitalističku proizvodnju samim prenosom određenih funkcija menadžmenta na radnike suštinski se ne menjaju. I firme u kojima postoji timski rad proizvode za profit i u konkurentskom su odnosu s drugim firmama. Dokle god postoji spoljašnji pritisak konkurencije, dokle god temeljni društveno-ekonomski odnosi u društvu ostaju kapitalistički, svaki pokušaj samoupravljanja svodi se na samoeksploataciju. Ako su radnici spremni i sposobni da sami organizuju svoju eksploataciju, to menadžmentima firmi samo smanjuje troškove plata menadžera (jer radnici za iste plate rade i deo menadžerskog posla), dok radnicima ne poboljšava bitno radne uslove, već ih samo dodatno opterećuje jer, pored toga što rade, moraju i da razmišljaju o tome kako da pod pritiskom konkurencije povećaju produktivnost i stepen eksploatacije.²

Mrežna organizacija proizvodnje. Još jedan, na prvi pogled progresivan i egalitaran element vitke produkcije, jeste rasparčavanje klasičnih

2 U nekim japanskim fabrikama je čak zabranjeno da se ideje za povećanje produktivnosti i intenzivnosti radnog procesa ne iznesu nadređenima, i ako se sazna da je radnik neku takvu ideju zadržao za sebe, dobija kaznu ili čak može biti otpušten (Head, 2005).

„fordističkih“, vertikalno integrisanih velikih firmi u mnoštvo manjih, fleksibilnijih, horizontalno umreženih firmi. Međutim, odnosi između tih manjih firmi horizontalni su jedino ako se analitički orijentišemo samo na površinsku razinu tržišne razmene. Ipak, ako uzmemo u obzir i položaj pojedinačnih firmi u proizvodnom lancu i njihovu ekonomsku moć, ubrzo vidimo da su i mrežni odnosi duboko nejednaki i hijerarhijski.

Prvo, svrha rasparčavanja proizvodnog procesa u kapitalizmu nije njegova decentralizacija kao takva, a još manje njegova demokratizacija, nego povećanje efikasnosti i smanjenje troškova. Prvo implicira mere za povećanje discipline radnika. To se postiže odvajanjem delova proizvodnog procesa koji se bave osmišljavanjem od onih koji se bave izvršavanjem, čime se intenzivira podela na intelektualni i manuelni rad. Time se automatski povećavaju moć i kontrola rukovodilaca i smanjuje mogućnost uticaja proizvodnih jedinica u proizvodnom lancu na bitne odluke. Hijerarhijski odnos između oba elementa se njihovim geografskim razdvajanjem samo intenzivira.

137

Drugo, smanjenje troškova se u vitkoj produkciji postiže outsorsingom (outsourcing). To znači da se sve delatnosti koje nisu apsolutno neophodne za direktnu proizvodnju viška vrednosti, dakle sve nabavne i potporne delatnosti, poput, recimo, čišćenja i obezbeđenja, izbacuju iz matične firme i prepuštaju spoljašnjim izvođačima, koji najčešće, da bi bili cenovno konkurentni, unajmljuju i hipereksploatišu migrantske radnike. Drugi vid outsorsinga jeste prebacivanje delova proizvodnje kao takvih u zemlje s jeftinijom radnom snagom i fleksibilnijim radnim zakonodavstvom, gde se proizvodnja obično odvija u krajnje mizernim uslovima.

Treće, iako su pojedinačni sastavni delovi proizvodnog lanca međusobno u odnosu ekvivalentne tržišne razmene, neki su svejedno „jednaki“ od drugih. Firme koje su deo snabdevačkog kruga koji proizvodi sastavne delove za centralnu firmu – koja se brine o upravnim poslovima i finalizaciji proizvoda – međusobno su u konkurentskom odnosu, što znači da ne samo da nemaju kontrolu nad time šta i kako proizvode (jer dobijaju stroga i jednosmerna uputstva iz centra) nego su i objektivno prisiljene na nadmetanje u smanjivanju troškova jedna s drugom i mogu, u slučaju da u tome nisu dovoljno uspešne, jednostavno propasti (jer su im proizvodni kapaciteti previše specijalizovani da bi mogle lako menjati naručioca).

U zaključku možemo reći da su emancipatorni potencijali vitke proizvodnje u velikoj meri prividni, jer se ne radi o menjanju, nego o intenziviranju i daljem razvoju specifično kapitalističkih društvenih odnosa.

Fleksibilizacija rada

Ako vitka proizvodnja opisuje sadržajno-tehnološke promene rada u neoliberalizmu, fleksibilizacija rada opisuje njegove formalno-društvene promene. Fleksibilizacija rada u Evropi intenzivno je u toku bar od devedesetih godina dvadesetog veka naovamo i dobija dodatan podsticaj Lisabonskom strategijom i kasnije strategijom „Europa 2020“. U različitim zemljama taj proces je napredovao u različitoj meri, ali svejedno možemo izdvojiti nekoliko zajedničkih tendencija: fleksibilizacija načina zapošljavanja, fleksibilizacija radnog vremena i fleksibilizacija nadnica.

Fleksibilizacija načina zapošljavanja znači da se (postepeno) umanjuje broj stalnih, klasičnih oblika zapošljavanja i povećava broj nestalnih, prekarnih oblika, odnosno radnih odnosa. Dok stalno zaposlenje uključuje kompletna radna i socijalna prava – plaćeni odmor, otpremninu u slučaju otpuštanja, plaćeno porodiljsko i opšte bolovanje i socijalno, zdravstveno i penzijsko osiguranje – prekarni oblici radnog odnosa znače upravo delimično ili celokupno ukidanje tih prava. Jedan od učestalih oblika prekarizacije radnog odnosa jeste unajmljivanje honorarnih umesto stalno zaposlenih radnika, gde honorarni radnici sami plaćaju svoje socijalne doprinose i nemaju plaćeni odmor i bolovanje.

Drugi, i u Sloveniji veoma proširen način fleksibilizacije načina zapošljavanja, jeste prisiljavanje radnika da postanu samostalni preduzetnici. U realnom radnom procesu to ništa ne menja, jer ti radnici još uvek dolaze na posao i sve rade kao i pre, ali se menja društvena forma njihovog radnog odnosa – kad pravno postaju samostalni preduzetnici, moraju sami sebi uplaćivati socijalne doprinose i nemaju više prava na plaćen odmor i bolovanje. S obzirom na to da su kao samostalni preduzetnici sa svojim poslodavcem u odnosu podizvođačke firme (koja se sastoji od jedne osobe), pravno se ne tretiraju više kao radnici, i prava koja proizlaze iz statusa radnika više im se ne priznaju.

Fleksibilizacija radnog vremena znači da se ugovori na neodređeno vreme sve više menjaju ugovorima na određeno vreme ili za ovu ili onu vrstu projektnog, privremenog rada. Pošto su ugovori na određeno vreme „fleksibilniji“, tj. manje štite radnike, to poslodavcima omogućava lakše otpuštanje kako u slučaju „objektivnih okolnosti“ (recimo krize), tako i u više subjektivne svrhe povećanja discipline nad radnicima i pritiska na njihove nadnice i uslove rada.

Drugi oblik fleksibilizacije radnog vremena jeste uvođenje i širenje rada s nepunim radnim vremenom, gde se radnicima (a najčešće su radnici

koji rade pola radnog vremena upravo najranjivije grupe radničke klase: žene, mladi i migranti) onemogućavaju puno radno vreme i time pune nadnice, nego su, ako žele minimalno dostojan život, prisiljeni da kombinuju više part-time i/ili honorarnih poslova.

Treći oblik fleksibilizacije radnog vremena jeste rad na poziv (koji nije nužno ograničen samo na područje seksualnog rada), u kojem se radnici pozivaju samo kad postoji neki konkretan posao za njih i plaćeni su samo za vreme obavljanja tog posla, iako se istovremeno očekuje da su stalno u pripravnosti i spremni i da će, ako se pojavi neki posao, odmah dotrčati i obaviti ga. Konkretni primer toga je Luka Koper u Sloveniji, gde je veliki deo lučkih radnika u procesu fleksibilizacije radnih odnosa prebačen sa stalnih na fleksibilne ugovore i dolaze na posao samo kad pristaju brodovi, a u međuvremenu su prisiljeni da budu kod kuće u stalnoj pripravnosti, iako za to vreme nisu plaćeni.

139

Kombinacija fleksibilizacije načina zapošljavanja i fleksibilizacije radnog vremena znači znatan pad političke moći i mogućnosti samoodbrane radnika, jer su u fleksibilnim radnim odnosima u izuzetno teškoj poziciji po pitanju borbe za svoja prava. Fleksibilizacija radnih odnosa tako ima svoju ekonomsku (snižavanje troškova rada), ali i političku (smanjivanje moći radnika) dimenziju.

Fleksibilizacija nadnica znači da i oblik nadnice i njena visina postaju fleksibilniji. Zapravo je i menjanje oblika nadnice (recimo prelaz s redovnih mesečnih isplata nadnice na povremene honorare u slučaju honorarnih radnika) podređeno svrsi fleksibilizacije visine nadnica, odnosno njenog snižavanja svim mogućim sredstvima. Ipak, čak i ako se sam oblik nadnice ne menja, postoji više načina promene unutar stalnog radnog odnosa, koji poslodavcima omogućavaju njihovo snižavanje. Jedan je zamena kolektivnih ugovora individualnim, gde visina nadnice nije više rezultat sindikalnih pregovora, već individualne efikasnosti i disciplinovanosti. Drugi je unutrašnja raspodela nadnice na „konstantni“, ili osnovni, i „varijabilni“ deo, koji zavisi od individualne produktivnosti i vrednosti. Iako ta raspodela može nekim pojedinačnim radnicima povisiti lične prihode, kolektivna, odnosno prosečna nadnica u većini primera pada. Pošto su kolektivni ugovori i rigidni platni sistemi najjači u javnom sektoru, prisutan je sveevropski pritisak (što od strane institucija EU, što od pojedinačnih nacionalnih vlada) da se takvi sistemi ukinu i da se uvedu odnosi konkurencije među pojedinačnim radnicima, kao i plaćanje po učinku u javnom sektoru.

U slučaju vitke proizvodnje možemo govoriti o intenzifikaciji realne sumpcije, tj. realnog podređivanja rada kapitalu, uvođenjem novih tehničkih

i društvenih tehnologija u neposredni proces proizvodnje. Time se radni proces organizuje neposredno u skladu s potrebama i imperativima kapitala. U slučaju fleksibilizacije rada mogli bismo, s druge strane, govoriti o intenzifikaciji formalne supsumpcije. Iako možemo oba procesa gledati i istorijski, u smislu da formalna supsumpcija – dakle, s jedne strane, odvajanje radnika od proizvodnih sredstava i onemogućavanje života nezavisnog od najamnog rada i, s druge, uspostavljanje pravnih okvira i institucija za regulaciju najamnog odnosa – predstavlja nužan uslov realne supsumpcije i time joj nužno istorijski prethodi, to ne znači da se procesi formalne supsumpcije posle industrijske revolucije zaustavljaju. Naprotiv, oni se dalje razvijaju paralelno s realnom supsumpcijom i upravo u slučaju fleksibilizacije rada možemo videti da određeni pravno-formalni okviri najamnog procesa nisu dati zauvek, već se istorijski menjaju i razvijaju (Banaji, 2010). U tom pogledu, fleksibilizacija rada predstavlja intenzifikaciju formalne supsumpcije na razini društvene medijacije pristupa najamnom odnosu i samoj formi nadnice. Prekarizacijom taj pristup postaje sve teži i sve krhkiji, dok se i sam njen iznos snižava. To zaoštrava egzistencijalnu zavisnost radnika od nadnice i ima disciplinirajuće efekte, koji su mnogo snažniji nego u slučaju stalnih radnih odnosa. Dakle, oba načina podređivanja rada kapitalu, formalno spolja i realno iznutra, deluju paralelno i uzajamno se uslovljavaju i ojačavaju.

Prekarizacija nije apsolutan i linearan proces i verovatno je isuviše pesimistički očekivati da će zahvatiti sve ekonomske sektore i postati preovladavajući oblik radnog odnosa. Zasad se ona najčešće dešava u sektorima koji su loše sindikalno pokriveni (mala trgovina, transport, sitne uslužne delatnosti, građevinarstvo) i u novim (kulturnim, kreativnim, medijskim) industrijama, koje se tek razvijaju i u kojima su radnici pretežno mladi i nemaju snažne organizacije i/ili iskustva borbe za svoja prava. Generalno, prekarizacija najteže pogađa ne samo mlade nego i žene i migrante – dakle, društvene grupe koje imaju najmanje političke i ekonomske moći i koje su najmanje u stanju da se odbrane. To ponekad stvara i napetosti unutar radničke klase. Sve dok se sindikati defanzivno bore samo za očuvanje prava stalno zaposlenih i sprečavanje njihove prekarizacije, a ne za prava radničke klase kao takve, oni reprodukuju fragmentaciju radničke klase i odnose konkurencije između njenih pojedinačnih delova.

Drugi važan aspekt prekarizacije jeste prekarizacija unutar određenih javnih institucija. Ona ponekad sledi klasični model disciplinovanja radnika i snižavanja troškova fleksibilizacijom nadnica i radnih odnosa, kao, recimo, u javnim medijskim institucijama, a ponekad ima i dodatnu

funkciju reprodukcije klasnih podela u društvu. Naime, kod zanimanja čiji nosioci nisu strogo govoreći kapitalisti, ali su svejedno, u sociološkom smislu, deo buržoazije zbog svoje neophodne funkcije reprodukcije kapitalističkog društva (pravnici u tehničkom, akademici u ideološkom smislu) ili zbog toga što je njihov rad visoko društveno cenjen, plaćen i prestižan i teško ih je svrstati u radničku klasu (lekari), prekarizacija radnih odnosa na nižim stepenima može služiti filtriranju pristupa takvim zanimanjima. Konkretno, to znači da se uvode i produžuju prekarne organizovani ili čak neplaćeni oblici obuke, koji ljudima iz siromašnijih sredina, odnosno onima koji ne mogu računati na rentu ili bogate roditelje, onemogućavaju pristup. Pravnici, akademici i lekari moraju na početku svoje karijere prvo dugo raditi besplatno ili za veoma niske nadnice, kao pripravnici (asistenti), što objektivno izbacuje iz igre sve one kojima je nadnica jedini izvor preživljavanja i osigurava da te dobro plaćene i prestižne pozicije ostanu unutar uskih krugova imućnih.

141

Nova socijalna politika

Ugrubo, socijalnu politiku države možemo podeliti na distribuciju besplatnih javnih usluga (poput javnog zdravstva ili školstva) i distribuciju individualnih novčanih primanja (poput socijalne pomoći i nadoknade za nezaposlenost). Bez obzira na tu distinkciju, oba tipa se mogu zajedno odrediti kao društvena nadnica. Za razliku od individualne nadnice, koju radnik prima neposredno od poslodavca, društvena nadnica se finansira posredno, poreskom redistribucijom viška vrednosti. Naime, određeni deo (čiji iznos zavisi od poreske politike pojedinačnih država) viška vrednosti odvajaju se i preko državno organizovane redistribucije vraća radnicima bilo u obliku besplatnih javnih usluga, bilo u obliku individualnih novčanih primanja. Time se osigurava minimalna socijalna pravednost i za one koji nemaju direktni pristup individualnoj nadnici i, istovremeno, univerzalna pokrivenost važnim socijalnim uslugama poput zdravstva i obrazovanja.

Međutim, to je idealizovana slika socijalne države, koja je u realno postojecem kapitalizmu retka i prolazna pojava. Naime, u kapitalizmu, razvoj socijalne države, odnosno socijalnih institucija, i dostojan život za sve, nisu svrha po sebi, već su podređeni imperativu akumulacije kapitala, za koju je potrebna zdrava, relativno obrazovana i krotka radna snaga. Dakle, razvoj socijalne države je kapitalu koristan ukoliko troškove brige za zdravlje i obrazovanje stanovništva (kao i troškove razvoja novih ekonomski korisnih tehnologija) može preneti na državne institucije, ali mu počinje

smetati u momentu kad kreće da prevazilazi granice gole ekonomske korisnosti. Neoliberalne reforme socijalne države od osamdesetih godina dvadesetog veka pa naovamo možemo videti upravo kao pokušaj kapitala da zaustavi autonoman razvoj i prevazilaženje okvira stroge ekonomske korisnosti socijalnih institucija (što je bio rezultat društvenih borbi šezdesetih i sedamdesetih godina).

142

Sa stajališta kapitala, problem s autonomnim razvojem socijalnih institucija jeste dvostruk. Prvo, povećanje dostupnosti i iznosa novčanih primanja u slučaju siromaštva, nezaposlenosti, samohranog roditeljstva i tako dalje znači da je sve većem broju ljudi dostupan život nezavisan od najamnog odnosa, jer njihovi novčani dohoci ne zavise od najamnog rada, dok kapitalizam zavisi od odvojenosti radnika ne samo od sredstava za proizvodnju već i od svake od najamnog rada nezavisne mogućnosti preživljavanja. Ako nezaposleni i siromašni dobijaju novac za minimalno preživljavanje od države, nije nužno da će biti dostupni za najamni rad, iako će možda biti potrebni poslodavcima i, što je možda još važnije, ako nisu dovoljno očajni da bi radili za svaku, čak i najmanju nadnicu, onda ne izvršavaju svoju funkciju rezervne armije radne snage jer ne vrše pritisak na zaposlene, što znači da zaposleni radnici mogu čuvati viši nivo nadnica nego inače. U hipotetičkom modelu do kraja razvijene socijalne države svako bi mogao da u bilo kom trenutku prestane da radi i počne da se bavi drugim stvarima, bez brige o tome kako će platiti račune ili kupiti hranu i odeću. Međutim, egzistencijalna prinuda u smeru najamnog rada jedan je od osnovnih društvenih mehanizama reprodukcije kapitalizma, tako da je realno postojeće stanje socijalne države uvek rezultat društvenih borbi za postizanje života nezavisnog od najamnog rada, s jedne, i intenziviranja egzistencijalne prinude u suprotnom smeru, s druge strane.

Drugo, investicije u društvenu infrastrukturu (poput saobraćaja i telekomunikacija), temeljna naučna istraživanja i razvoj zdravstvenog, te obrazovnog sistema, prevelike su za pojedinačne kapitale, iako su nužne za reprodukciju društvenog kapitala kao celine (Holloway i Piccioto, 1979). To znači da je, iako pojedinačni kapitali zavise od opšte društvene infrastrukture, njen razvoj za njih preskup ili im se ne isplati (nije profitabilan). Kako međusobno nisu u odnosu planske saradnje nego konkurencije, u kapitalizmu ne postoji drugi način za razvoj opštih uslova reprodukcije društvenog kapitala nego da se ona prenese na od pojedinačnih kapitala nezavisnu instancu – državu. Iako pojedinačni preduzetnici ne vole nikakve poreze, iz navedenih razloga neku su razinu oporezivanja, doduše

stisnutih zuba, spremni da podnesu. Problem sa stanovišta kapitala javlja se u momentu kad javne institucije počnu da prevazilaze svoju funkciju razvoja opštih uslova za reprodukciju društvenog kapitala i krenu putem autonomnog razvoja, gde osnovni cilj nije više (samo)obrazovanje i lečenje ljudi da bi bili spremniji i sposobniji za najamni rad, već razvoj opšteg zdravlja, obrazovanja, kulture i nauke kao svrhe po sebi.

U neoliberalnim pokušajima reforme univerziteta može se jasno videti da se radi o veoma selektivnim i pažljivo usmerenim napadima, koji ciljaju upravo one dimenzije obrazovanja i naučnog istraživanja koji nemaju ekonomsku svrhu ili mogućnost neposredne ekonomske primene. Time se pokušava da se obrazovne institucije „racionalizuju“ i disciplinuju, kako bi se strogo držale svoje uloge reprodukcije radne snage kao radne snage, bez suvišnih ekstravagancija, dok budžetske seče „beskorsnih“ disciplina i istraživanja služe tome da se oporezivanje može sniziti na stopu koja više odgovara akumulaciji kapitala (Krašovec, 2013).

143

Međutim, neoliberalne reforme javnih institucija ne svode se samo na egzogene intervencije poput budžetskih rezova, već se u još većoj meri sastoje od endogenih sadržajnih i formalnih „inovacija“. Tu se možemo vratiti na našu polazišnu podelu na socijalne institucije koje raspodeljuju besplatne (ili subvencionisane) javne usluge i individualna socijalna novčana primanja i sažeti najvažnije vidove endogenih reformi u obe vrste.

U pogledu socijalnih institucija, radi se o uvođenju poslovnih načina organizacije radnog procesa (i disciplinovanja radnika), odnosa konkurencije i ekonomskih kriterijuma uspešnosti delovanja. U konkretnom slučaju školstva, to znači uvođenje konkurencije među pojedinačnim školama posredstvom standardizovanih testova, i među pojedinačnim učiteljima povećanjem administrativnog nadzora, te konstantnim proveravanjem uspešnosti. Na nivou univerziteta uvodi se povećan pritisak u smeru hiperprodukcije naučnih radova i beskonačnog skupljanja akademskih i ECTS bodova, koji omogućavaju kvantifikovano proveravanje „uspešnosti“ pojedinačnih profesora, istraživača i studenata i njihovo sameravanje s ciljem uvođenja odnosa konkurencije među njima. U zdravstvu i socijalnom radu uvode se pseudoindustrijske norme „produktivnosti“, a uspešnost pojedinačnih lekara ili socijalnih radnika zavisi od broja rešenih „slučajeva“ u što kraćem vremenskom roku. Time, naravno, opada kvalitet javnih usluga – kada su, na primer, profesori pod pritiskom da stalno objavljuju, to dovodi do hiperprodukcije niskokvalitetnih instant tekstova, dok su lekari pod pritiskom da prepisuju samo određene lekove za određene standardizovane simptome, uz minimalnu

interakciju s pacijentima. Najciničniji rezultat toga jeste da rapidni pad kvaliteta javnih usluga, izazvan prvim talasom uvođenja poslovnih metoda i kriterijuma, kasnije obično služi kao argument za privatizaciju tih institucija.

144

Po pitanju individualnih socijalnih novčanih primanja rezultati neoliberalnih reformi još su gori. Dok je u nekim evropskim zemljama, i u relativno kratkom razdoblju između kraja Drugog svetskog rata i osamdesetih, razvoj socijalne države težio univerzalnim i bezuslovnim socijalnim pravima i univerzalnom socijalnom osiguranju u slučajevima nezaposlenosti i siromaštva, za noviju fazu razvoja socijalne države u poslednjih nekoliko decenija značajan je prelaz s bezuslovnih univerzalnih socijalnih prava na uslovne socijalne transfere (Wahl, 2011). Tu se ne radi samo o promeni u terminologiji, već o dubljim društvenim promenama. Uslovljenost o kojoj je reč vezuje se za spremnost nezaposlenih i siromašnih za rad i zbog toga se u anglosaksonskim zemljama ta reforma socijalnih sistema naziva prelazom od *welfare* ka *workfare*. To znači da samo stanje nezaposlenosti ili siromaštva nije više dovoljno da bi određene osobe primale novčanu pomoć od države, već moraju pokazati i moralnu podobnost te spremnost da aktivno traže novo zaposlenje. Ta se moralna adekvatnost primalaca socijalne pomoći proverava uvođenjem novih disciplinskih mehanizama poput nenajavljenih poseta socijalnih radnika (koji proveravaju da li primaoci stvarno sede kod kuće i pišu molbe za posao ili slučajno negde rade na crno, ili kontrolišu da li su samohrane majke stvarno samohrane ili možda potajno imaju partnera). Uslovljavanje socijalne pomoći i uvođenje novih disciplinskih mehanizama ne smanjuju siromaštvo nego statistike siromaštva – jer je s novim definicijama manje ljudi koji su kvalifikovani za socijalnu pomoć, dok „bezvredni“ siromašni klize u sivu, zvaničnim statistikama nepokrivenu zonu neformalne ekonomije i/ili apsolutnog siromaštva – i ne pomaže siromašnima nego državi, jer joj smanjuje troškove budžetskih izdvajanja za socijalu.

Kako pokazuje primer Velike Britanije (Aufheben, 2012), svrha „aktivne politike zapošljavanja“ – u kojoj se odgovornost za nezaposlenost prebacuje na same nezaposlene pojedince i prisilno se podstiču na to da budu hiperproduktivni u pisanju molbi i samopromovisanju – nije u tome da se poveća stopa zaposlenosti, već da se nezaposlenost učini ponovo funkcionalnom za kapital, povećanjem egzistencijalne zavisnosti pojedinaca od najamnog rada, prisilnim radom za nezaposlene (putem državno sponzorisanih programa „reaktivacije“ nezaposlenih) i pretvaranjem nezaposlenih u rezervnu armiju radne snage. Time se i mistifikuje pravi

razlog nezaposlenosti u kapitalizmu, što je rezultat nedovoljnih mogućnosti za profitabilne investicije, a ne manjka motivacije za rad i moralne neadekvatnosti pojedinaca. Ako ne postoje nova radna mesta, ne može postojati ni povećanje zaposlenosti, bez obzira na to koliko volje i kreativnosti ulažemo u pisanje CV-a i molbi za posao.

Ako povežemo promene u socijalnoj politici s fleksibilizacijom rada, možemo ustanoviti da se time intenzivira formalna supsumpcija rada pod kapital – pristup socijalnoj nadnici se otežava, dok individualni najamnii odnos postaje sve fleksibilniji. Novi pravni mehanizmi (poput promena u radnim i socijalnim zakonima) istovremeno prate i omogućavaju tu intenzifikaciju formalne supsumpcije. Uvođenje vitke proizvodnje, s druge strane, intenzivira realnu supsumpciju. Neoliberalizam u tom vidu ne znači novo doba ili novi oblik kapitalizma, nego povećanje dominacije kapitala u svim oblastima života (tu je bitan i proces finansijalizacije, koji smo, zbog ograničenog prostora, ovog puta ostavili po strani). Potencijalno pozitivan rezultat toga bi mogao biti da kapitalistički društveni razvoj gubi svoju ideološku privlačnost (koju je nekad imao kao nosilac „progres“) i da zavisnost od najamnog rada i, time, pripadnost radničkoj klasi, sve manje deluje kao pozitivno opredeljenje (za identitetsku samoafirmaciju, kao u slučaju klasičnih radničkih pokreta dvadesetog veka), a sve više kao spoljašnje ograničenje (Endnotes, 2010). Kako postaje jasno da je „socijalno pravedni“ kapitalizam iluzija koja može čak i u najpovoljnijim uslovima – tj. dok ne naiđe na objektivne granice koje joj postavljaju zakon vrednosti i imperativ beskonačne akumulacije kapitala – biti samo kratkotrajna, i kako „socijalistička republika rada“ ne može predstavljati alternativu, to istovremeno čini antikapitalističku politiku mnogo težom, ali joj daje mnogo trezvenije i realnije polazište.

145

Primljeno: 10. septembra 2014.

Prihvaćeno: 27. oktobra 2014.

Bibliografija

- Aufheben, „The 'new' workfare schemes in historical and class context“, (internet) dostupno na: <http://libcom.org/library/editorial-%E2%80%99new%E2%80%99-workfare-schemes-historical-class-context> (pristupljeno 22. jula 2014).
- Banaji, Jairus (2010), *Theory as History*, Leiden i Boston: Brill.
- Bryan, Dick i Michael Rafferty (2006), *Capitalism with Derivatives*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Endnotes, „Misery and debt“, (internet) dostupno na: <http://endnotes.org.uk/en/endnotes-misery-and-debt> (pristupljeno 22. jula 2014).
- Head, Simon (2005), *The New Ruthless Economy*, Oxford: Oxford University Press.

- Heinrich, Michael, „Money: A Thing with Transcendental Qualities“, (internet) dostupno na: www.oekonomiekritik.de/ (pristupljeno 22. jula 2014).
- Holloway, John i Sol Piccioto (ur.) (1979), *State and Capital*, Austin: University of Texas Press.
- Krašovec, Primož (2014), „Človeški in nečloveški kapital“, *Časopis za kritiku znanosti*, 256: 65–83.
- Krašovec, Primož (2013), „Družbena reprodukcija in človeški kapital“, *Borec*, 694–697: 178–196.
- Marx, Karl, „Results of the direct production process“, (internet) dostupno na: www.marxists.org/archive/marx/works/1864/economic/ (pristupljeno 22. jula 2014).
- McNally, David, „The continuing global slump“, (internet) dostupno na: www.newsocialist.org/index.php/662-the-continuing-global-slump (pristupljeno 22. jula 2014).
- Milios, John, Dimitris Sotiropoulos i Spyros Lapatsioras (2013), *A Political Economy of Contemporary Capitalism and its Crisis*, London i New York: Routledge.
- Mirowski, Philip i Dieter Plehwe (ur.) (2009), *The Road from Mont Pelerin*, Harvard: Harvard University Press.
- Postone, Moishe, „Anti-Semitism and national socialism“, (internet) dostupno na: <http://josswinn.org/wp-content/uploads/2013/05/moishe-postone-anti-semitism-and-national-socialism-notes-on-the-german-reaction-to-holocaust.pdf> (pristupljeno 22. jula 2014).
- Smith, Tony (2000), *Technology and Capital in the Age of Lean Production*, New York: SUNY Press.
- Wahl, Asbjorn (2011), *The Rise and Fall of the Welfare State*, London: Pluto Press.

Primož Krašovec

The Transformation of Labour and Social Politics in Neoliberalism

Summary

The text has three aims: first, to explain the relationship between capitalism and neoliberalism, as well as to clarify the very term „neoliberalism“, diverging from the usual explanations; second, to trace important changes in the organization of labour in late capitalism; and three, to establish the consequences of both neoliberalism and the new organization of labour with regards to social policy, but also to describe and classify the most important forms of change in social policy. Besides these main theoretical goals, the text also debates the limits of the „welfare state“, in the light of deeper structural regularities in capitalism.

Keywords: neoliberalism, lean production, flexibilization, welfare, workfare